

Henriëtta Joosten

Streven naar beter

Nietzsche als gids voor het hbo

Klement

Voor Nelly

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl

© 2016 Uitgeverij Klement, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

Illustratie omslag: Willem G. van de Hulst, 'Storm'. Krijt-tekening 1986. Voorstudie geïnspireerd op een 19e-eeuwse gravure.

Opmaak binnenwerk: Prezns, Marco Bolsenbroek

ISBN 978 90 8687 167 4

NUR 730

Inhoud

Voorwoord.....	7
Inleiding.....	9
1 Onzeker? Zeker!.....	19
Zekerheid en onzekerheid in het onderwijs.....	21
Het apollinische: het menselijk streven naar orde en zekerheid	24
Het dionysische: het menselijk verlangen naar wanorde	30
Wisselwerking tussen het apollinische en het dionysische	32
De hedendaagse onderwijspraktijk	34
Tot slot.....	39
2 Excellentie voor <i>alle</i> studenten	41
Nietzsche over zelfoverstijging, zelfbeheersing en zelfstilering	44
Excelleren in de eenentwintigste eeuw: een door Nietzsche geïnspireerd perspectief	49
Excellentie voor alle studenten?	54
Excellentie voor alle studenten!	57
3 De kunst van een kritisch en experimenteel ‘ja, maar’	59
Het ontregelende en bevrijdende denken van Nietzsche	61

Nietzsche en het hoger beroepsonderwijs	66
Niveaus van kritisch denken	70
Kritisch denken en de hedendaagse onderwijscontext	77
De kunst van een experimenteel ‘ja, maar’	80
4 Docent en student als waarheidszoekende	
vrienden	81
Nietzsche over vriendschap en waarheid	83
Twee populaire metaforen in het hoger beroepsonderwijs	90
Vriendschap in het hoger beroepsonderwijs	94
Voordelen van waarheidszoekende vriendschappen in het hoger beroepsonderwijs	100
Vriendschap in plaats van studentvriendelijk onderwijs!	103
5 Met vallen en opstaan	105
Het meritocratische ideaal	107
Nietzsches kritiek en antwoord op meetculturen . . .	112
Een oefencultuur in het hoger beroepsonderwijs creëren	118
Ups en downs!	124
6 Twee nietzscheaanse gedachte-experimenten . . .	125
De ‘close reading’-casus	126
De projectmanagementcasus	133
Conclusie	139
Voor nu	141
Verantwoording	143
Literatuur	144
Dankwoord	157
Eindnoten	159

Voorwoord

Dit boek is het resultaat van een bevlogen en soms vurige, interne dialoog. Als filosoof wilde ik trouw blijven aan Nietzsche, een gevaarlijke en tegendraadse denker die onverschrokken oude waarheden vernietigt om nieuwe horizonten mogelijk te maken. Als docent wilde ik Nietzsches denken introduceren in de context van het hedendaagse hoger beroepsonderwijs. Ik wilde de scherpe kanten ervan afhalen zodat zijn denken acceptabel zou zijn.

Een onderwerp van discussie was de vraag hoeveel onzekerheid docenten en studenten aankunnen. Een goede voorbereiding van studenten op de hedendaagse snel veranderende beroepspraktijk vergt ruimte voor onzekerheid in het onderwijs. Maar waar Nietzsche het gevaar en de onzekerheid van het bestaan zonder voorbehoud omarmt, heb ik als docent ervaren dat studenten een veilige leeromgeving nodig hebben. Pas wanneer de omgeving veilig genoeg is, is er ruimte om risico's te nemen. Een ander voorbeeld betreft Nietzsches ascetische, levensbevestigende houding. Hoewel ik me verzet tegen een leeromgeving die de gebrekigheid en eindigheid van de mens ontkent, vind ik Nietzsches radicale standpunt – het is nooit goed genoeg – te hardvochtig.

Soms domineerde de filosoof, dan weer de docent. Ook heb ik gepoogd de filosoof en de docent te verzoenen. Ik

redeneerde dat het temperen van het meedogenloze aspect van Nietzsches denken nodig was om zijn missie – het dichterbij brengen van een ‘nieuw morgenrood’ – te doen slagen. Hoe het ook zij, dit boek presenteert de resultaten van het uitdagende en zoekende proces waarin ik me onderdompelde in Nietzsches ‘open zee’ en mijn oor te luister legde bij de hedendaagse praktijk van het hoger beroeps-
onderwijs.

Veel plezier.

Inleiding

Inderdaad, wij filosofen en ‘vrije geesten’ voelen ons bij het bericht dat de ‘oude god dood’ is als door een nieuw morgenrood omstraald; ons hart stroomt daarbij over van dankbaarheid, verbazing, vermoedens, verwachting, – eindelijk ligt de horizon weer voor ons open, zelfs al is hij niet helder, eindelijk mogen onze schepen weer uitvaren, welk gevaar er ook dreigt, elk waagstuk van de kennis is weer toegestaan, de zee, *onze* zee ligt weer open, misschien is er nog nooit zo’n ‘open zee’ geweest.¹

Een optimistische en hoopvolle Nietzsche is in het bovenstaande citaat uit *De vrolijke wetenschap* aan het woord. Eeuwenlang domineerde het christelijke geloof met zijn absolute waarden het leven van de westerse mens. Maar aan deze hegemonie, zo voorspelt de Duitse filosoof, is een einde gekomen. En hoewel Nietzsche de lastige taak om te leven zonder god – dat wil zeggen zonder de christelijke horizon – niet onderschat, omarmt hij hier hartstochtelijk de mogelijkheden die de dood van God biedt. De mens kan weer eigen horizonten creëren. Sterker nog, hij moet nu eigen perspectieven creëren om niet ten onder te gaan in een wereld zonder eeuwige waarheden.

We leven nu ruim een eeuw later. Nietzsches voorspelling is werkelijkheid geworden. Vandaag de dag functio-

neren professionals in een wereld waar het tempo van de veranderingen op ongekeerde wijze toeneemt.² De horizons worden steeds korter. Professionals zien zich geconfronteerd met een loopbaan die open en mobiel is, zeker als je die vergelijkt met die van hun ouders.³ De arbeidsmarkt wordt steeds flexibeler: het aantal tijdelijke arbeidscontracten neemt gestaag toe in Nederland.⁴ Technologische en sociale ontwikkelingen leiden ertoe dat werk naar de andere kant van de wereld verdwijnt, functies veranderen of verdwijnen en nieuwe functies ontstaan.⁵ Door informatisering en robotisering kan het landschap waarin professionals functioneren van de ene op de andere dag ingrijpend veranderen. Dit geldt niet alleen voor professionals. Ook bedrijven en overheidsorganisaties hebben meer en meer te maken met veranderende horizons. Zo staat de muziekindustrie door de opkomst van nieuwe opnametechnieken, media, distributietechnieken en infrastructures keer op keer voor de uitdaging hoe je inkomsten kunt genereren ten overstaan van deze veranderingen en de begeleidende fenomenen zoals het illegaal uitwisselen van bestanden. De volgende uitdaging staat al voor de deur: virtuele popsterren. Duizenden fans van de Japanse diva Hatsune Miku zijn bereid grote sommen geld te betalen om een optreden van deze holografische animatie bij te wonen.⁶ Vergelijkbare transformaties doen zich voor op andere terreinen zoals de uitgeverij, de reiswereld, de gezondheidszorg, het verzekeringswezen en de transportsector.

Professionals zien zich ook geconfronteerd met een toenemende diversiteit aan horizons. De horizons raken steeds meer versnipperd. Zo hebben professionals werkzaam bij de lokale overheid te maken met steeds mondiger burgers, samenwerkingsverbanden met buurgemeenten, plaatselijke ondernemersverenigingen, lokale politieke

partijen, provinciale staten en centrale overheidsorganen. Deze partijen vormen ieder een wereld op zich met specifieke belangen, achtergronden, waarden en gewoontes. Hun interpretaties van de werkelijkheid en de rol van de gemeente in de samenleving verschillen soms aanzienlijk en deze zijn niet met elkaar in overeenstemming te brengen. De Britse filosoof Ronald Barnett spreekt van een supercomplexe wereld.⁷ De mens heeft steeds meer conflicterende beschrijvingen van de werkelijkheid tot zijn beschikking. Welke interpretatie hij ook kiest, hij weet dat deze aanvechtbaar is.

Het hoger beroepsonderwijs staat voor de taak om studenten op te leiden tot professionals die in staat zijn om met een groeiend aantal perspectieven – die elkaar (deels) uitsluiten en aan verandering onderhevig zijn – om te gaan. Bovendien wordt de vraag naar innovatieve professionals vanuit de samenleving steeds luider. De ideale professional beschikt niet alleen over aanpassingsvermogen, maar hij geeft ook mede vorm aan de toekomst.⁸

Op het eerste gezicht heeft het hoger beroepsonderwijs de uitdaging aangenomen om studenten te leren eigen horizons te creëren. Het opleiden van studenten tot kritische en innovatieve professionals staat hoog op de onderwijsagenda.⁹ Toch, zo zal in de volgende paragraaf blijken, is het een uitdagende opdracht om studenten te leren *streven naar beter* in een wereld waar ‘beter’ aan verandering onderhevig is.

Hoger beroepsonderwijs en de meritocratische samenleving

Nederland is een meritocratische samenleving bij uitstek.¹⁰ In dit type samenleving worden maatschappelijke posities idealiter bepaald aan de hand van de verdiensten van individuen of organisaties. Afkomst of kleur speelt geen

rol. Om iedereen gelijke kansen te bieden om zijn of haar capaciteiten te ontwikkelen staat brede toegankelijkheid van onderwijs hoog in het vaandel. Brede toegankelijkheid is belangrijk omdat hoger opgeleiden meer kans op werk hebben, meer verdienen, gezonder zijn en hoger scoren op welzijn.¹¹ Ook de maatschappij profiteert van brede toegankelijkheid omdat er een grotere keus aan geschikte kandidaten voor de hooggekwalificeerde banen is.¹² De samenleving vaart er wel bij wanneer de best presterende mensen de beste plaatsen bezetten. Toch kent het ideaal van een meritocratische samenleving ook nadelen als het gaat om het voorbereiden van studenten op de beroepspraktijk van de eenentwintigste eeuw.

Allereerst laten de roep om transparantie en de druk om te presteren – twee fenomenen die het meritocratische ideaal vergezellen – weinig ruimte om eigen horizons te creëren. In de wedloop om reputatie en studenten moeten opleidingen en hogescholen hoog scoren op ranglijsten en vergelijkingssites. Ook het accreditatiesysteem en de manier van financiering dwingen hogescholen om zich te richten op veelal kwantitatieve kortetermijncriteria.¹³ Dit soort assessmentpraktijken hebben grote invloed op het reilen en zeilen van hogescholen: of je wilt of niet, je past je aan aan wat er van je verwacht wordt.¹⁴ Standaarden en criteria bepalen het type professional dat moet worden ‘geproduceerd’. Daarnaast hindert de heersende praktijk om leerdoelen, lesinhouden en beoordelingswijzen vooraf en tot in detail vast te leggen de ontwikkeling van een leeromgeving die studenten prikkelt eigen horizons te creëren. Studenten krijgen vaak een leeromgeving aangeboden waarin de horizons als vaststaand worden aangeboden.

Ook de toenemende populariteit van selectie in het hoger beroepsonderwijs vormt een belemmering om stu-

denten te leren eigen horizonten te creëren. Dat hogescho-
len en masse gebruikmaken van de mogelijkheden die de
wet sinds kort biedt om aan de poort te selecteren is niet
verwonderlijk: selectie wordt gezien als een effectieve
manier om het studierendement te verhogen. Daarnaast
werkt selectie, zo wordt gezegd, kwaliteitsverhogend omdat
het studenten stimuleert ‘in wat ze potentieel kunnen’.¹⁵
Bovendien zou selectie in combinatie met een gevarieerder
onderwijsaanbod het mogelijk maken om zonder niveau-
verlies de toegankelijkheid van het hoger onderwijs te
garanderen.¹⁶ Een betere afstemming tussen de capacitei-
ten en motivatie van studenten en het profiel en niveau van
opleidingen is mogelijk.

Toch kleven er nadelen aan selectie als het gaat om
studenten te leren streven naar beter. Zo worden talent en
motivatie vaak opgevat als stabiele, meetbare persoonsken-
merken die de kans voorspellen dat iemand een opleiding
(snel) afrondt. Er zijn echter geen valide en eerlijke selectie-
methoden en -processen beschikbaar.¹⁷ Zorgwekkender is
de achterliggende gedachte dat (aankomende) studenten in
essentie onveranderlijke ‘zelden’ zijn. Motivatie, capacitei-
ten en talenten worden opgevat als *stabiele* kenmerken die
veelal gedefinieerd worden in termen van eerdere school-
resultaten. Alleen studenten die aantoonbaar beschikken
over een zeker potentieel worden toegelaten. De mogelijk-
heid dat studenten zich voorbij hun huidige potentieel ont-
wikkelen wordt stelselmatig genegeerd. Studenten leren
streven naar beter vergt echter een leeromgeving waarin
studenten worden benaderd als ‘nog niet bepaald’. Alleen
dan kunnen studenten boven zichzelf uitstijgen.

Een tweede nadeel van selectie in het hoger beroeps-
onderwijs is dat het competitie tussen studenten aanwakkert.
Veel beleidsmakers verwelkomen onderlinge competitie

omdat het de kwaliteit van het onderwijs – dat wil zeggen, de scores van studenten – zou verhogen. Een nadeel van een competitief klimaat is echter de groeiende nadruk op standaarden en criteria. Het creëren van eigen horizonten vergt nu juist het vermogen om bestaande standaarden aan een kritisch onderzoek te onderwerpen en de bereidheid om routines in denken en doen die de zoektocht naar beter in de weg zitten, los te laten.

Ook het zogenaamde klantdenken staat de ontwikkeling van een kritische houding van studenten in de weg. In de sociale professies zoals in de gezondheidszorg, het onderwijs en het sociaal werk worden professionals steeds vaker gezien als leveranciers van publieke diensten. Studenten, cliënten en patiënten worden meer en meer opgevat als klanten die weten wat ze nodig hebben. Van professionals wordt verwacht dat ze leveren waar de klant om vraagt. In deze opvatting is er voor professionals steeds minder ruimte om de relevantie en gepastheid van de wensen en behoeften van klanten te bevragen.¹⁸ In de nieuwe professies zoals consultancy, informatietechnologie en human resource management is het klantdenken al langer een bekend fenomeen. En ook hier heeft een eenzijdige nadruk op het belang van de klant een gevaar in zich: studenten verliezen het grotere geheel uit het oog. Het werk van professionals – denk aan professionals in de informatietechnologie – heeft impact op het algemeen welzijn. Wanneer de stelregel ‘altijd leveren wat de klant wil’ de boventoon voert, wordt het lastig om studenten een kritische houding ten opzichte van de wensen en eisen van klanten bij te brengen. Een klantvriendelijke houding kan het streven naar beter in de weg zitten.

Bovenstaande schets laat zien dat docenten en beleidsmakers in het hoger beroepsonderwijs voor de uitdagende

taak staan om studenten voor te bereiden op de beroepspraktijk van de eenentwintigste eeuw. Dit boek wil hieraan bijdragen door de vraag opnieuw te doordenken wat het betekent om *alle* studenten te leren streven in een wereld waar 'beter' verandert.

Nietzsche

De vraag wat het betekent om studenten op te leiden voor een complexe en snel veranderende beroepspraktijk is niet nieuw. Met de introductie van de term *reflective practitioner* opende de filosoof Donald Schön in de jaren tachtig van de vorige eeuw het moderne debat over deze vraag.¹⁹ Schöns grote verdienste is dat hij de aandacht op de onvoorspelbaarheid, complexiteit en onzekerheid van de beroepspraktijk heeft gevestigd. Hij liet zien dat in onbekende, unieke en complexe situaties wetenschappelijke kennis en ervaringskennis van professionals niet altijd uitkomst bieden. Professionals gaan soms al experimenterend en reflecterend op zoek naar oplossingen voor de uitdagingen van de praktijk.

Ondanks Schöns verdiensten en (nog steeds) grote invloed²⁰ kent zijn gedachtegoed een belangrijke tekortkoming. Schön houdt namelijk vast aan het (ideaal)beeld van de onafhankelijke professional die op autonome en doelgerichte wijze handelt. Dit is een problematische aanname. Verschillende sociologen hebben op overtuigende wijze laten zien dat mensen veranderen in en door de praktijken waaraan ze deelnemen.²¹ De conditie van versnippering en verandering geldt niet alleen voor de praktijk, maar ook voor de professional zelf.

Nietzsche heeft als een van de eerste filosofen de vraag hoe te leven in een wereld van verandering en versnippering op radicale wijze doordacht. Zijn uitdagende opvatting

van het zelf als het veranderlijke resultaat van de krachten die op, in en rondom het individu werken, omarmt de menselijke conditie van onzekerheid op radicale wijze. In navolging van zijn kritische en experimentele denken worden in dit boek vijf cruciale elementen van het streven naar beter uitgewerkt: omgaan met onzekerheid, excellentie, kritisch denken, waarheidszoekende vriendschap en leren met vallen en opstaan. Vanuit deze vijf perspectieven onderwerpt de auteur het huidige vertoog in het Nederlandse hoger beroepsonderwijs aan een kritisch onderzoek en gaat zij op zoek naar openingen voor een nieuw, beter passend vertoog.²²

Er zijn al eerder filosofen geweest die Nietzsches gedachtegoed hebben gebruikt om het heersende onderwijsvertoog te bekritisieren.²³ Dit boek is specifiek gericht op het hoger beroepsonderwijs. Daarnaast staat een hoofdstuk in het teken van waarheidszoekende vriendschap, een nietzscheaanse notie die tot nu toe weinig aandacht heeft gekregen. Bovendien gaat deze studie verder dan het bekritisieren van het huidige onderwijsvertoog. In lijn met Nietzsches motto '[l]aten we het maar eens proberen!' ontwikkelt de auteur nieuwe noties en beschrijft zij een aantal mogelijke onderwijspraktijken met behulp van de door Nietzsche geïnspireerde noties.²⁴ Noch de beschrijvingen, noch de aanbevelingen aan het eind van het boek zijn bedoeld als kant-en-klare oplossingen. Het zijn suggesties bedoeld als aanjager van een constructief debat over de vraag hoe studenten (nog) beter voorbereid kunnen worden op de beroepspraktijken van vandaag en morgen.

Opbouw

In hoofdstuk 1 staat onzekerheid centraal. Verandering en onzekerheid zijn voor professionals dagelijkse kost, maar in